

Marian Chachaj

UMCS, Lublin

POCZĄTKI REFORMACJI W KUROWIE NA LUBELSZCZYŹNIE: „HERETYCKIE” LEKTURY I PIERWSI ZWOLENNICY PROTESTANTYZMU

ABSTRACT

Beginnings of Reformation in Kurów in the Lublin Province: “heretic” readings and First Followers of Protestantism

On the basis of excerpts of distinguished historian Stanisław Kot, deposited in the library of the Jagiellonian University, the author reconstructs the contents of a *silva rerum* of the Zbąski family from the Lublin Province. The *silva rerum* itself was destroyed during World War II, yet the remaining notes enable us to reconstruct many facets of the Zbąski family's life in sixteenth-century Lublin Province, including the inventory of books kept by this noble family in their library in 1547. The author believes that this collection was the property of Abraham (Abram) Zbąski, son of the Lublin Castellan Stanisław (d. 1553). Abraham was studying in Wittenberg in 1544 and sympathized with Lutherans, a sentiment which finds its expression in the inventory. In 1553, the Knurów Catholic church was turned into a Protestant temple, but the local active Protestants were prosecuted by the Kraków diocese bishop, Andrzej Zebrzydowski. In the later Protestant historiography, one of them – vicar Mikołaj (Nicholas) – is named and considered a martyr of the Protestant case.

Key words: Kurów, reformation, Zbąski family, nobles' book collections

Słowa kluczowe: Kurów, reformacja, Zbąscy, księgozbiór szlachecki

Tytułem wstępu, pragnę przypomnieć, że obowiązujący w epoce wczesnonowożytnej w Kościele katolickim system beneficjalny związany był z prawem patronatu, „który mimo modyfikacji – jak to ujął ks. Jan Kracik – zachował wiele cech germańskiej instytucji kościołów

prywatnych, z jakiej się wywodził”¹. Dlatego polski szlachcic traktował kościół znajdujący się w jego dobrach jako własność prywatną i to on – jako fundator czy spadkobierca fundatora – decydował o obsadzie beneficjów, a w czasach reformacji o zamianie kościoła na zbór².

Położony w dawnym (a także i w obecnym) województwie lubelskim Kurów został lokowany na prawie magdeburskim w 1442 r. z inicjatywy Piotra Kurowskiego, kasztelana sądeckiego, a potem lubelskiego (zm. 1463). Na mocy jego testamentu i następnie w wyniku podziału dóbr między jego spadkobiercami miasto Kurów przeszło w 1464 r. w ręce Stanisława Zbąskiego, podkomorzego poznańskiego (do 1466 r.)³. Po nim dziedziczyli jego synowie: Abraham, Marcin i Piotr. W 1489 r. Abraham Zbąski zrzekł się pretensji do dóbr położonych w Wielkopolsce, w zamian za co Marcin i Piotr zrezygnowali na jego rzecz ze swoich praw do miasta Kurowa i klucza kurowskiego⁴.

Wspomniany Abraham wyróżniał się w całej rodzinie swoim wykształceniem. Najpierw był kanonikiem poznańskim, następnie gnieźnieńskim, a w maju 1483 r. uzyskał stopień doktora obojga praw na uniwersytecie w Bolonii. Potem zrezygnował z kariery duchownej i zakończył życie w 1528 r. jako kasztelan bydgoski⁵. Po jego bezpotomnej śmierci Kurów przejął jego bratanek Stanisław, kolejno kasztelan chełmski (1535-1544), żarnowski (od 1544 r.), a w końcu lubelski (od 1552 r.?), zmarły zapewne jesienią 1553 r.⁶

Parafia w Kurowie powstała prawdopodobnie wkrótce po lokacji miasta, a od 1452 r. istniała tam prepozytura z czterema mansjonarzami. Jej uposażenie pochodziło z zapisów Piotra Kurowskiego⁷.

Decyzję o przekształceniu kościoła w Kurowie na zbór podjął w 1553 r. jego ówczesny właściciel, wspomniany wyżej, kasztelan lubelski S. Zbąski⁸. Datę tę potwierdza wizytacja

¹ J. Kracik, *Prawie wielebni*, Kraków 2011, s. 27.

² *Ibidem*, s. 27-28.

³ S. Kuraś, *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, Warszawa 1983, *Dzieje Lubelszczyzny*, t. III, s. 121; A. Sochacka, *Własność ziemska w województwie lubelskim w średniowieczu*, Lublin 1987, s. 86.

⁴ J. Krasoń, *Zbąszyń do przełomu wieku XVI-go i XVII-go*, Zbąszyń 1935, s. 51.

⁵ *Il „Liber secretus iuris caesarei” dell’Università di Bologna 1451-1500*, ed. C. Piana, Milano 1984, s. 261; *Il „Liber secretus iuris pontificii” dell’Università di Bologna 1451-1500*, ed. C. Piana, Milano 1989, s. 96; J. Krasoń, *op. cit.*, s. 52-53.

⁶ *Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, s. 152, nr 1097, *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. III, z. 2; *Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falniowska-Gradowska, Kórnik 1993, s. 165, nr 1372, *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. IV, z. 3; *Urzędnicy województwa lubelskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, Kórnik 1991, s. 23, nr 58, *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. IV, z. 4.

⁷ S. Kuraś, *op. cit.*, s. 121; J. Chachaj, *Blżej schizmatyków niż Krakowa... Archidiakonat lubelski w XV i XVI wieku*, Lublin 2012, s. 282.

⁸ A. Wengerscii, *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, praefatione instruxit I. Tazbir, Varsoviae 1973, s. 249, 532.

przeprowadzona na polecenie biskupa Jerzego Radziwiłła przez kanonika krakowskiego Jerzego Zamoyskiego w 1595 r., podczas której zanotowano, że parafia kurowska została przejęta przez protestantów przed około 40 laty („a quadraginta citra vel ultra annis”)⁹.

Warto dodać, że w aktach wizytacji odbytej w Kurowie 30 lat wcześniej, w 1565 r., na polecenie biskupa Filipa Padniewskiego znajduje się informacja o oddaniu przez Abrahama Zbąskiego (był to kasztelan lubelski, syn Stanisława) ziemi kościelnej po spaleniu miasta Żydowi Mance¹⁰.

Stanisław Zbąski, inicjator wprowadzenia protestantyzmu do Kurowa, był człowiekiem wykształconym i w świecie bywałym. Odbył on podróż edukacyjną, jak tego dowodzi zapis w semestrze zimowym 1513/1514 r. w metryce uniwersyteckiej w Lipsku. Został wówczas immatrykulowany razem ze starszymi braćmi Janem i Łukaszem oraz opiekunem magistrem sztuk wyzwolonych Akademii Krakowskiej, pochodzącym z Poznania Jakubem Świątlikiem¹¹. Nie wiadomo, czy Stanisław na tym zakończył swoją peregrynację zagraniczną, czy może odwiedził także Włochy.

Trudno ustalić, jakie efekty edukacyjne przyniósł pobyt Zbąskiego w Lipsku, nie ulega jednak wątpliwości, że musiał on poznać łacinę, o czym świadczą m.in. posiadane przez niego książki. Mam tu na myśli dwie, przy których w spisie księgozbioru kurowskiego w 1547 r. jako ich właściciela odnotowano kasztelana żarnowskiego¹², czyli właśnie Stanisława. Autorem pierwszej był Domenico Nani Mirabelli (łac. Mirabellius). Była to słynna *Polyanthea*, stanowiąca rodzaj antologii składającej się z licznych cytatów zaczerpniętych z autorów greckich i łacińskich oraz Biblii, dotyczących ułożonych alfabetycznie zagadnień (np. *absentia*, *amicitia*, *amor*, *ars*, *baptismus*, *bellum* itd.)¹³.

Drugą książką, tym razem wskazującą na proreformacyjne sympatie Stanisława, było nowe wydanie *Loci communes* Filipa Melanchtona¹⁴. Być może chodziło o edycję z 1545 r. Dzieło to, opracowane przez F. Melanchtona i zawierające wykład doktryny luteranńskiej, po raz pierwszy ukazało się drukiem w 1521 r.¹⁵ O powiązaniach Stanisława z reformacją

⁹ A. Kossowski, *Protestantyzm w Lublinie i w Lubelskiem w XVI-XVII w.*, Lublin 1933, s. 90 i przyp. 11.

¹⁰ *Ibidem*, s. 90.

¹¹ *Die Matrikel der Universität Leipzig*, Bd. 1, Hrsg. von G. Erler, [w:] *Codex diplomaticus Saxoniae Regiae*, Hauptteil 2, Bd. 16, Leipzig 1895, s. 529.

¹² Biblioteka Jagiellońska [dalej: B. Jag.], rkps Przybytki 78/83, pod hasłem: BN, rkps Lat. O XVII 18. Znajdują się tu na dwóch kartach notatki S. Kota. Pierwsza nieliczbowana karta zawiera opis rękopisu, a druga spis książek z biblioteki w Kurowie z 1547 r. Dalej cytuję jako: B. Jag., rkps Przybytki 78/83: [Opis rękopisu] i *Libri conscripti Curoviae*.

¹³ Pierwsze wydanie *Polyanthei* ukazało się w Savonie w 1503 r., a potem było wielokrotnie wznawiane. Korzystałem z wydania bazylejskiego z 1512 r. Zob. D.N. Mirabellius (Mirabelli), *Polyanthea. Opus suavis-simum floribus exornatum, compositum per (...)*, Basileae 1512.

¹⁴ *Loci communes Philippi novi Do[min]i Zarnoviensis*, B. Jag., rkps Przybytki 78/83, pod hasłem: BN, rkps Lat. O XVII 18, *Libri conscripti Curoviae*.

¹⁵ H. Schilling, *Marcin Luter. Buntownik w czasach przełomu*, przeł. J. Kałużny, współpraca M. Kałużna, Poznań 2017, s. 388.

świadczy ponadto fakt wysłania przez niego syna Abrahama na studia do Wittenbergi w 1544 r. Drugi natomiast syn, Stanisław, rozpoczął studia na luterzańskim uniwersytecie w Lipsku w semestrze zimowym 1554/1555 r.¹⁶, już po śmierci ojca.

Atmosferę intelektualną panującą w otoczeniu kurowskich Zbąskich można częściowo odtworzyć na podstawie treści nieistniejącej dziś sylwy i znajdującego się w niej spisu książek przechowywanych w Kurowie w 1547 r.

Wspomniana sylwa w nieznanym bliżej czasie trafiła do zbiorów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i otrzymała sygnaturę Lat. O XVII 18. Z pewnością nie przybyła tam z księgozbiorem Biblioteki Załuskich, skoro nie występuje w katalogu tej biblioteki opracowanym przez Piotra Dubrowskiego¹⁷. Na mocy postanowień traktatu ryskiego rękopis wrócił do Polski¹⁸ i spłonął wraz z innymi zbiorami podpalonymi przez hitlerowców w październiku 1944 r. w gmachu Biblioteki Kasińskich (Okólnik 9).

Niestety nie opisał tego rękopisu Józef Korzeniowski¹⁹, wobec tego jedynie wykorzystanie wydrukowanych informacji Aleksandra Brücknera i rękopiśmiennych notatek Stanisława Kota pozwala na dokładne odtworzenie jego treści. Sylwę rozpoczęto spisywać w 1541 r. i nosiła tytuł *Regestrum*²⁰. Tytuł ten pozwala ją powiązać z biblioteką w Kurowie, w której inwentarzu z 1547 r. zostały odnotowane *tria regestra*. To *regestrum* mogło być zatem jednym z trzech wówczas istniejących. Brückner wydał z tej sylwy polski wiersz poświęcony pamięci Hieronima Łaskiego²¹, a Teodor Wierzbowski łacińskie paszkwile skierowane przeciwko królowi Zygmuntovi I i królowej Bonie oraz Zygmuntovi Augustowi²².

Dalsze informacje o sylwie pochodzą z notatek S. Kota²³. Wiele tekstów wskazuje na sympatie proreformacyjne kopisty. I tak na k. 53-62 znajdowały się *Axiomata rerum Christianarum*. Był to oparty na Piśmie św. wykład podstawowych założeń doktryny protestanckiej. Z pewnością było to skopiowane, noszące taki sam tytuł dziełko luterńskiego teologa Tomasza Venatora (zm. 1551)²⁴.

¹⁶ *Die Matrikel der Universität Leipzig*, Bd. 1, s. 701.

¹⁷ *Inwentarz rękopisów Biblioteki Załuskich w Cesarskiej Bibliotece Publicznej*, oprac. O.N. Bleskina, N.A. Elagina, współpraca K. Kossarzecki, S. Szylar, Warszawa 2013.

¹⁸ *Sigla codicum manuscriptorum qui olim in Bibliotheca Publica Leninopolitana exstantes nunc in Bibliotheca Universitatis Varsoviensis asservantur*, Kraków 1928, s. 39.

¹⁹ Zob. J. Korzeniowski, *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1891-1892 i w 1907 r.*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” 1910, t. 11.

²⁰ Źródła do dziejów literatury i oświaty polskiej, VI: *Wiersze zbieranej drużyny*, [wyd.] A. Brückner, „Biblioteka Warszawska” 1893, t. 4 (212), s. 413.

²¹ *Ibidem*, s. 411-412.

²² *Wiersze polityczne i przepowiednie, satyry i paskwile z XVI wieku*, zebrał i wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1907, s. 3-12, *Biblioteka Zapomnianych Poetów i Prozaików Polskich XVI-XVIII w.*, z. XXIV.

²³ B. Jag., rkps Przybytki 78/83, [Opis rękopisu].

²⁴ Zob. T. Venatorius, *Axiomata quaedam rerum Christianarum*, Noremburgae 1526.

Po nim następowało (k. 63-68) niezidentyfikowane przeze mnie *Methodus seu ratio doctrinae Christianae* 1542. Nie udało się także odnaleźć innego tekstu, zatytułowanego *De eterno Christi sacerdotio* (k. 68v-79), stanowiącego według S. Kota, „rodzaj traktatu teolog[icznego]”, w którym m.in. podważano zasadność odprawiania mszy za zmarłych. Później dodany, zapewne przez znającego łacinę katolika, dopisek („Haec si cum iudicio legeris, meras nugas et blasphemias videbis”) świadczy o protestanckim charakterze znajdującego się w sylwie tekstu.

Na karcie 80 zaczynał się łaciński poemat *Querela de fide*. Z pewnością został tam przepisany tekst wydany drukiem w Wittenberdze w 1535 r.²⁵ Na kartach od 108 do 117 znajdowały się różnorodne wiersze, m.in. satyryczne skierowane przeciwko papieżowi.

Na kartach 129-133 został przepisany poemat zaczynający się od słów: „Clerus est presbiteri nuper consedere”²⁶. Tę skierowaną przeciwko duchownym satyrę napisał jeszcze w XII w. angielski poeta Walter Map (Mapes) i kopista musiał ją przepisać z jakiegoś rękopisu, ponieważ jej pierwsze wydanie ukazało się dopiero w Bazylei w 1557 r. pod tytułem *Consultatio sacerdotum*²⁷. Z tego wydania przedrukował tekst w XIX w. Thomas Wright, wydawca łacińskich poematów przypisywanych Mapowi²⁸.

Ostry antypapieski wydźwięk miała inna satyra: *Liber generacionis desolatoris Anticristi filii diaboli* (k. 146v-147)²⁹. Jako dowód wystarczy przytoczyć jej *incipit*: „Diabolus genuit caliginem” i *explicit*: „Quaestio autem genuit argumentum veritatis, ex qua revelatus est desolator Papa, qui dicitur Antichristus”. Ten anonimowy utwór był znany w kręgu wittenberskich przyjaciół Marcina Lutra.

Ciekawy pod względem treści jest też inny tekst pt. *Descriptio summaria elegantissimi ludi qui Parrisiis in circo publico lingua Gallica habitus et peractus est anno D[omi]ni 1540* (k. 151-156), w którym, jak to streścił S. Kot, „Dziewica biała = Kościół chrześcij[kański] chodzi do namiotów papieża i głównych monarchów (Polski nie ma) i wszędzie ją odrzucają, zabawieni jakimiś bagatelami lub występkami”. Był to utwór

²⁵ *Querela de fide pii [et] spiritualis cuiuspiam parrochi (ut videtur) ante hoc nostrum saeculum, nuper reperta, Vittembergae 1535.*

²⁶ W notatkach S. Kota: *considerare*. Zob. B. Jag., rkps Przybytki 78/83, [Opis rękopisu].

²⁷ *Varia doctorum piorumque virorum de corrupto Ecclesiae statu poemata cum praefatione Mathiae Flacii Illyrici*, Basileae 1557, s. 371-377.

²⁸ Zob. W. Mapes, *The Latin Poems*, ed. T. Wright, London 1841, s. 174-179.

²⁹ Tekst powyższego paszkwilu w wydaniu dzieł M. Lutra nosi tytuł: *Liber generationis, desolationis Antichristi, filii hypocriseos, Diaboli filii*. Zob. *Dr. Martin Luther's sämtliche Werke*, Bd. 60, Frankfurt am Main-Erlangen 1854 (*Tischreden*, IV), s. 282-283. Niedawno Antonio Rotondò przedrukował ten pamflet, poprawiając w tytule *desolationis* na *desolatoris*. Zob. A. Rotondò, *Studi di storia ereticale del Cinquecento*, vol. 1, Firenze 2008, s. 75-77. Poprawka ta zgadza się z brzmieniem tytułu w omawianej w tekście sylwie i dowodzi, że kopista paszkwilu miał dostęp do jego nieskażonego tekstu.

niezwykle popularny, jak tego dowodzą choćby kopie w rękopisach w Koloszwarcze³⁰ oraz w Gdańsku³¹.

Nieco mylący jest tytuł innego utworu: *Te Deum laudamus novum* (k. 174v). Odnutowany przez S. Kota jego początek: „Te Luterum damnamus, te haereticum confitemur” może wskazywać, że były to słowa dopisane do antyluterańskiego motetu skomponowanego przez mistrza Jana, związanego z dworem księcia ferraryjskiego Herkulesa II d’Este (zm. 1559)³². Możliwe jednak, że była to jego antykatolicka przeróbka, skoro w tym samym czasie znana była w Polsce satyryczna pieśń *Te Deum laudamus*, zawierająca – jak to ujął H. Barycz – „obraźliwe i wzgardliwe o stolicy apostolskiej i klerze katolickim akcenty”³³. Znalaziono ją w kwietniu 1545 r. podczas rewizji przeprowadzonej na polecenie biskupa krakowskiego (i zarazem arcybiskupa gnieźnieńskiego) Piotra Gamrata w mieszkaniu benedyktyna, plebana sieciechowskiego Macieja z Opoczna³⁴.

Dalsze wpisane do sylwy teksty mają różnorodny charakter. Są tam zaczynające się od karty 134 wiersze łacińskie *In cŷtharam*, *Ad puellam* itp. Udało mi się ustalić, że ich autorem był francuski poeta Nicolas Bourbon (łac. Borbonius; 1503-1551), a zostały odpisane z jego zbioru wydanego w 1540 r.³⁵

Zwracają uwagę kopie kilku utworów Klemensa Janickiego (k. 137-139), takich jak: *Pro se (Sibi)*, *Epit[aphium] Christoph[ori] Biscupii*, *In tumulto Thomae Rosnovii c[anonici] C[racoviensis]*. A przede wszystkim *In Polonici vestitus varietatem et inconstantiam dialogus* (k. 148-150), czyli *Dialog przeciw różnorodności i zmienności polskich strojów*. Była to satyra powstała w końcu 1541 lub na początku 1542 r., rozpowszechniona w rękopisach, po raz pierwszy wydana w Antwerpii w 1563 r. przy *Vitae regum Polonorum* K. Janickiego³⁶.

Dzięki podanym przez S. Kota incipitom można było ustalić autorów innych wierszy *De nummo*, *De monacho* i *De aulico* (k. 159-160). Pierwszy z nich napisał Erazm z Rotterdamu, ale został on wydany bez jego zgody³⁷. Pozostałe dwa napisał Tomasz Morus i zostały

³⁰ Kolozsvár (obecnie: Cluj-Napoca w Rumunii), Biblioteka Uniwersytecka, rkps nr 988, s. 342, *Descriptio ludi, qui Parisiis in circo publico lingua Gallica actus erat 1540*. Zob. W. Baran [et al.], *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, Kraków 1919, s. 224.

³¹ Biblioteka PAN w Gdańsku, rkps 1506, k. 37-38 (*Descriptio ludi qui Parisiis in circo publico lingua Gallica actus est 1540*). W tym miejscu dziękuję panu mgrowi Marcinowi Janakowskiemu za pomoc w dotarciu do tego tekstu.

³² Zob. E.E. Lowinsky, *Music in the Culture of the Renaissance*, [w:] *Renaissance Essays*, ed. P.O. Kristeller, Ph.P. Wiener, [New York 1992] s. 350-351.

³³ H. Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935, s. 188-189.

³⁴ *Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum*, ed. J. Ptaśnik, Leopoli 1922, s. 211-212, nr 514, *Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI Saeculorum*, vol. 1.

³⁵ Zob. N. Borbonius, *Nugarum libri octo*, Basileae 1540, m.in. s. 26, 57, 113, 177, 183-184.

³⁶ Zob. K. Janicki, *Carmina. Dzieła wszystkie*, wyd. i wstępem (I) poprzedził J. Krókowski, przeł. E. Jędrkiewicz, Wrocław 1966, s. 248-255, 402.

³⁷ Zob. A. Barlandus, *Iocorum veterum ac recentium libri tres*, [ed. 2], Coloniae 1529, k. f6v-f7r.

zapewne skopiowane z wydania bazylejskiego z 1520 r. Utwór *De monacho* nosi właściwy tytuł *De nautis eiicientibus monachum in tempestate, cui fuerant confessi*³⁸, a *De aulico – De aulico ridiculum*³⁹. Nieco dalej z tego samego oryginału został przepisany inny wiersz Morusa *De puella quae finxit raptum* (k. 163-164)⁴⁰.

Właściciel sylwy interesował się także teorią wojenną. Ze znanego starożytnego podręcznika sztuki wojσκowej Wegecjusza (*Epitomae rei militares libri IV*) przepisał *Regulae generales bellorum* (k. 145-146), stanowiące zakończenie księgi III.

Przegląd treści sylwy pokazuje, że była spisywana przez człowieka ciekawego nowych prądów religijnych. Musiał się zetknąć z nimi w jakimś ośrodku protestantyzmu. Ponadto przepisane wiersze świadczą o jego zainteresowaniach humanistycznych, dobrym guście i o dobrej znajomości łaciny. W moim przekonaniu odpowiada to sylwetce Abrahama Zbąskiego, syna wspomnianego wyżej Stanisława, kasztelana żarnowskiego, a potem lubelskiego.

Abraham musiał być o wiele starszy od swego brata Stanisława i – jak można przypuszczać – urodził się ok. 1530-1531 z małżeństwa zawartego przez jego ojca Stanisława z Anną Grodzanowską⁴¹. Po raz pierwszy wypływa on na arenę dziejową w lutym 1544 r., kiedy został uwieczniony razem z drugim, „wielkopolskim” Abrahamem Zbąskim (zm. 1578), swoim stryjecznym bratem, w metryce uniwersytetu wittenberskiego⁴². Kto wie, czy nie jest z nim tożsamy wpisany w semestrze zimowym 1547/1548 r. w metryce uniwersyteckiej w Królewcu „Abrahamus Esbonski. Polonus”⁴³, w literaturze przedmiotu wiązany zazwyczaj z „wielkopolskim” Abrahamem Zbąskim, późniejszym studentem bazylejskim (immatrykulowanym w 1551 r.) i peregrynantem włoskim⁴⁴.

Z pewnością to „kurowski” Zbąski – wbrew temu co utrzymywał H. Barycz – 30 listopada 1550 r. został przyjęty w poczet dworzan króla Zygmunta Augusta i służył z pocztem

³⁸ T. Morus, *Epigrammata*, Basileae 1520, s. 72-73.

³⁹ *Ibidem*, s. 88.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 70-71.

⁴¹ Dnia 6 stycznia 1530 r., zapewne niedługo po zawarciu małżeństwa, Stanisław, ojciec Abrahama, uregulował prawnie sprawę posagu i wiana swojej żony A. Grodzanowskiej. Zob. *Matricularum Regni Poloniae summaria*, pars 4, vol. 2, contexuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1912, nr 15632. A. Grodzanowska występuje jako żona S. Zbąskiego jeszcze w 1544 r. Zob. A. Boniecki, *Herbarz polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. VII, Warszawa 1904, s. 86.

⁴² *Album Academiae Vitebergensis ab A.Ch. MDII usque ad A. MDLX*, t. I, edidit C.E. Foerstemann, Lipsiae 1841, s. 209.

⁴³ *Die Matrikel der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr.*, Bd. 1: *Die Immatrikulationen von 1544-1656*, Hrsg. von G. Erler, Leipzig 1910, s. 8.

⁴⁴ Zob. H. Barycz, *Sto lat studiów i podróży kulturalnych do Genewy (1550-1650)*, [w:] idem, *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę*, Wrocław 1969, s. 258; idem, *Pierwsi studenci polscy królewieckiego pedagogium i uniwersytetu*, [w:] idem, *Między Krakowem a Warmią i Mazurami. Studia i szkice*, Olsztyn 1987, s. 39. Por. Z. Pietrzyk, *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538-1621*, Kraków 1997, s. 162.

ośmiu koni do co najmniej 7 lutego 1554 r.⁴⁵, podczas gdy „wielkopolski” Abraham Zbąski przebywał w Bazylei i we Włoszech⁴⁶.

Po rozstaniu z dworem „kurowski” Abraham gospodarował na dobrach odziedziczonych po ojcu i to nieźle, skoro wysyłał po kilkadziesiąt łasztów zboża (i rzadziej mąki) rocznie przez komorę celną we Włocławku sam (1555, 1556, 1561) lub z bratem Stanisławem (1557, 1558, 1560)⁴⁷. Dopisane przy jego nazwisku w spisie dworzan króla Zygmunta Augusta słowo „*mortuus*”⁴⁸ świadczy, że zmarł on stosunkowo młodo. Stało się to zapewne w latach sześćdziesiątych XVI w.⁴⁹

Drugim ważnym źródłem do odtworzenia atmosfery intelektualnej na dworze kurowskim Zbąskich jest spis książek⁵⁰ znajdujących się w Kurowie, sporządzony w Wielkim Poście 1547 r. Został on wpisany do omówionej wyżej sylwy (k. 164v-167v) i skopiowany przez S. Kota⁵¹.

Dużą część kurowskiej biblioteki⁵² stanowiły podręczniki do nauki łaciny (słownik Kalpina, gramatyka Antoniego Mancinello, prace retoryczne Piotra Mosellanusa, przysłówia łacińskie Polidora Virgilego (poprzednika Erazma z Rotterdamu)). Obecna była literatura klasyczna: dzieła Cyserona, Wergiliusza, Owidiusza, Marcjalisa czy ciesząca się wówczas dużym wzięciem *Tabula Cebetis*, przypisywana Kebesowi z Teb, uczniowi Sokratesa, a w rzeczywistości napisana ok. I w. n.e.⁵³

⁴⁵ M. Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Kraków 1998, s. 195.

⁴⁶ H. Barycz, *Sto lat studiów...*, s. 258-259.

⁴⁷ *Regesta thelonie aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915, s. 48, 84, 118, 140, 171, 181.

⁴⁸ *Materyały do historii stosunków kulturalnych w XVI w. na dworze królewskim polskim*, zebrali i oprac. S. Tomkowicz, Kraków 1915, s. 43.

⁴⁹ Por. K.A. Boreczek, *Właściciele Kurowa i jego dóbr ziemskich*, Lublin–Kurów 2005, s. 57-60, gdzie została przedstawiona działalność Abrahama, żyjącego w latach ok. 1539-1633[!]. W rzeczywistości jednak biografia tego sędziwego Abrahama zawiera elementy żywotów dwóch różnych Abrahamów.

⁵⁰ Wiedza o księgozbiorach szlachty różnowierczej istniejących w Polsce w XVI w. opiera się przede wszystkim na badaniach zachowanych do dziś egzemplarzy będących niegdyś własnością poszczególnych rodzin. Zob. K. Opalińska, *Szlachta różnowiercza i pozostałości po jej księgozbiorach w zbiorach BUW (XVI w.)*, [w:] *Księgozbiory szlacheckie XVI-XVII wieku. Kolekcje historyczne*, t. II, Warszawa 2004, s. 153-290. Z tego powodu spis książek sporządzony w Kurowie w 1547 r., jako wyjątkowe i cenne źródło, stanie się przedmiotem odrębnej publikacji.

⁵¹ Zob. B. Jag., rkps Przybytki 78/83, pod hasłem: BN, rkps Lat. O XVII 18. Spis książek nosił w oryginale tytuł: *Libri conscripti Curoviae anno Domini 1547 in Quadragesima*.

⁵² Dla uniknięcia znacznego zwiększenia liczby przypisów nie przytaczam podstaw identyfikacji każdej pozycji odnotowanej w spisie książek znajdujących się w Kurowie w 1547 r. Podam jedynie, że wszystkie tytuły tam wymienione zostały sprawdzone w najważniejszych katalogach bibliotecznych dostępnych w Internecie (m.in. w katalogu Bibliothèque nationale de France w Paryżu oraz w Karlsruhe Virtual Katalog), a informacje o poszczególnych autorach zostały zaczerpnięte z narodowych słowników biograficznych, takich jak np.: *Allgemeine Deutsche Biographie*, *Neue Deutsche Biographie* czy *Dizionario Biografico degli Italiani*.

⁵³ Nie zna tego faktu autorka książki traktującej o znajomości „Tablicy Cebes” w Polsce. Zob. J. Kulas, *Odrzucony topos. „Tablica Cebes” w kulturze polskiej XVI wieku*, Warszawa 2014.

Obficie były reprezentowane dzieła Erazma z Rotterdamu (w liczbie 20, w tym 3 z pewnością wypożyczone z klasztoru cysterskiego w Obrze), poczynając od typowych utworów służących do doskonalenia znajomości łaciny (np. *Apostegmata, De duplici copia verborum, De ratione conscribendi epistolas, Lingua, sive linguae usu atque abusu liber utilissimus*) po wykład humanistycznej pobożności (*Enchiridion militis Christiani, Epistola contra pseudo-evangelicos*) i polemiki z M. Lutrem (*Hyperaspistes diatribae adversus servum arbitrium Martini Lutheri*).

Historię reprezentowało zaledwie kilka dzieł: Józefa Flawiusza (*De antiquitatibus*), Salustiusza i Johanna Boehmego (*Omnium gentium mores, leges et ritus ex multis clarissimae rerum scriptoribus a...*, Augsburg 1520). Protestantką wizję dziejów zawierała kronika Johanna Cariona (1499-1537). Kronika ta, pierwotnie napisana przez J. Cariona i wydana po niemiecku (Wittenberga 1532), została przetłumaczona na łacinę przez Hermanna Bonnusa (Halle 1537), a przerobiona i uzupełniona w wersji łacińskiej m.in. przez F. Melanchtona; miała wiele wydań.

Kilka dzieł w tej bibliotece reprezentowało prawo i inne dziedziny wiedzy. Dwóch tytułów nie udało się zidentyfikować.

Nie zabrakło nieokreślonego bliżej wydania Biblii i Nowego Testamentu. Ponadto były odrębne edycje Przysłów Salomona i Psalterza Dawida. Komentarze katolickie do Biblii reprezentowały dzieła Antoniego Broickwy'ego von Königstein (ok. 1470-1541) i Claude'a Guillauda (1493-1551), luterzańskie zaś Ottona Brunfelsa (ok. 1488-1534) i F. Melanchtona.

Wśród postylli dwie wyszły spod pióra katolickich autorów, takich jak: wspomniany już niderlandzki franciszkanin A. Broickwy von Königstein, który znany był także jako Antonius Broich, i Friedrich Nausea (ok. 1496-1552).

O wiele liczniejsze w kurowskiej bibliotece były postylle protestanckie. Ich głównym celem była nauka w formie popularnej zasad nowej wiary oraz polemika z teologami katolickimi. Były to uznane i cenione wówczas dzieła takich autorów jak: Erasmus Sarcerius (1501-1559, dwie), luterński teolog i reformator; Arsacius Seehofer (zm. 1545; błędnie w części polskiej historiografii utożsamiany z Grzegorzem Orszakiem); Petrus Artopaeus (właśc. Peter Becker, 1491-1563), pochodzący z Koszalina pastor luterński; Johannes Spangenberg (1484-1550), od 1521 r. proboszcz w Hardegsen, gdzie był pierwszym ewangelickim kaznodzieją; oraz F. Melanchton (pierwsze wydanie jego postylli ukazało się w 1544 r.).

Utwory zawierające antykatolickie akcenty reprezentował łaciński poemat *Zodiacus vite* Marcellego, czyli Palingeniusza. Autorem był neapolitański poeta Marcellus Palingenius Stellatus (ur. ok. 1500, zm. przed 1551). Poemat ten po raz pierwszy opublikowany w Wenecji, przypuszczalnie w 1536 r., był potem wydawany w Bazylei. Dzieło to w 1559 r. znalazło się w indeksie ksiąg zakazanych⁵⁴.

⁵⁴ Palingeniusz (M.P. Stellatus), *Zodiak życia*, przeł. i oprac. U. Bednarz, Wrocław 2015, s. 5-6 (*Wstęp* U. Bednarz i J. Sokolskiego).

Do działu filozofii chrześcijańskiej należy zaliczyć prace *De philosophico consolatu sive de consolatione philosophiae* (O pocieszeniu, jakie daje filozofia) Boecjusza, filozofa i teologa chrześcijańskiego (ok. 480-524/526), oraz *Speculum vitae humanae* Rodriga Zamorensisa (Rodericus Sancius de Arevalo, Sánchez de Arévalo, Rodrigo, 1404-1470) przedstawiające blaski i cienie różnych etapów życia ludzkiego.

W kurowskiej bibliotece znajdował się opis całości liturgii katolickiej zawarty w dziele Wilhelma Durantisa (franc. Guillaume Durand, 1230-1296) *Rationale divinorum officiorum* (pierwsze wyd. Moguncja 1459, potem m.in. Hagenau 1519, Wenecja 1540), a ponadto *Canones penitenciales* Astesanusa (zm. ok. 1330).

Bogato był reprezentowany dział teologii katolickiej (10 dzieł). Znajdowały się w nim dzieła Cypriana (III w. n.e.), św. Augustyna (353-430), św. Alberta Wielkiego (zm. 1280), Hieronima Savonaroli (1452-1498; *Dialogus de veritate prophetica*), Hermanna Schottena Hessusa (XVI w.), Alfonsa Virvesa (zm. 1545), Johannesa Cochlaeusa (1479-1552), Johannesa Ecka (1486-1543) i Jana Ludwika Vivesa (1493-1540).

Więcej, bo 14, było dzieł protestanckich teologów. Twórczość F. Melanchtona reprezentowały dwa wydania *Loci communes*, następnie *Catechesis puerilis*, *Ratio brevis sacrarum concionum tractandarum, a quodam docto et pio rhapsodo[...] congesta* oraz *Sententiae veterum aliquot scriptorum de Coena Domini, bona fide recitatae*. Właściciel biblioteki nabył też cztery dzieła Urbana Rhegiusa (Riegera, 1489-1541): *Loci theologici e patribus et scholasticis neoterisque collecti per...*, *Catechesis*, *De restitutione regni Israëliti, contra omnes omnium seculorum Chiliastas* oraz *Psalmus XLVII. de Regno Iesu Christi*. Ponadto w bibliotece znajdowały się następujące pojedyncze dzieła autorów protestanckich: *Loci communes* E. Sarceriusa (*Praecipui sacrae scripturae communes loci*, Francoforti 1539), *Conciliationes locorum Scripturae* Andreasa Althamera (ok. 1500-ok. 1539), *Margaritha theologica* J. Spangenberg, *Colloquia theologica* Antoniego Corvinusa (1501-1553) oraz *Examen theologicum ex veteribus et orthodoxis scriptoribus, pro novitiis theologiae candidatis, congestum...* Leonharda Culmanna (1497-1562).

Wystarczy przyjrzeć się bliżej tytułom reprezentującym doktrynę luterzańską wśród postylli i prac teologicznych, aby się przekonać, jak znaczące dzieła protestanckie znalazły się w kurowskiej bibliotece. Każde z nich było wówczas w Polsce uznawane za „heretyckie” i ścigane przez Kościół.

Nie muszę dodawać, że wszystkie książki były lekturą jedynie dla znających łacinę.

W spisie tytułów nie uwzględniono wprowadzie miejsc i dat wydania książek, ale na podstawie informacji o pierwszych i następnych ich wydaniach można stwierdzić, że duża ich część pochodzi z lat trzydziestych i czterdziestych XVI w. Mógł je zatem nabyć Abraham Zbąski m.in. w czasie swojego pobytu w Wittenberdze.

Wobec braku źródeł pozwalających na odtworzenie poglądów Zbąskiego trudno orzec, jaki wpływ wywarła na nie lektura dzieł przez niego posiadanych. Nie można też ustalić zasięgu ideologicznego oddziaływania księgozbioru na rodzinę Zbąskich i zaprzyjaźnioną

z nią szlachtę. Zdaje się jedynie nie ulegać wątpliwości, że początkowo A. Zbąski opowiedział się po stronie luteranizmu.

Po wprowadzeniu reformacji do Kurowa działający tam wówczas obaj duchowni – prepozyt Piotr i wikary Mikołaj⁵⁵ – zostali wezwani przed sąd biskupa krakowskiego Andrzeja Zebrzydowskiego do Lublina i uwięzieni. Biskup nie chciał ich uwolnić, dopóki nie złożą na jego ręce wyznania wiary⁵⁶. Po kilku dniach pobytu w lochu oskarżony o herezję proboszcz odwołał swoje poglądy, natomiast drugi kapłan, Mikołaj z Kurowa, na rozkaz biskupa musiał się z nim udać, być może po to – jak sugerował archidiakon lubelski Bartłomiej Sabinka – aby zostać dokładniej przepytanym z poszczególnych artykułów wiary⁵⁷. Według relacji złożonej 8 grudnia 1556 r. braciom czeskim przez Feliksa Krzyżaka (Crucigera), superintendenta zborów małopolskich, Mikołaj z Kurowa został uwięziony na rozkaz biskupa Zebrzydowskiego i nie chciał odwołać swoich poglądów, dlatego „głodem morzon był, mając Biblią przy sobie i nieco mało masła, przymuszon wielkim głodem a pragnieniem, onę Biblią, którą miał, pomazając jej sobie masłem zjadł ją do szczyłka, telko deski zostawił”⁵⁸. W końcu został zamordowany przez Jezierskiego, sługę starosty wspomnianego biskupa Zebrzydowskiego⁵⁹. Rozpowszechnił tę informację, różniącą się w szczegółach od pierwotnego przekazu Crucigera, w swojej postylli Krzysztof Kraiński, podając jako datę śmierci wikarego Mikołaja rok 1553 i dodając nazwę zamku Bożęcín (chodziło jednak o Bodzentyn)⁶⁰.

Z czasem imię ks. Mikołaja zostało przekrecone i być może z powodu nazywania go męczennikiem (łac. *martyr*) zmieniano je na Marcina. Andrzej Węgierski w połowie XVII w. raz podaje, opowiadając całą historię za *Postyllą* Krzysztofa Kraińskiego, że był to Mikołaj, a drugi raz nazywa go męczennikiem Mikołajem, przez innych zwanych Marcinem⁶¹. Z kolei Stanisław Lubieniecki raz zwie go Mikołajem, a trzy razy Marcinem z Kurowa⁶². Niestety, nie udało się odnaleźć żadnych nowych źródeł pozwalających na weryfikację informacji podawanych przez część protestanckiej historiografii o tym „męczenniku”.

⁵⁵ Zob. J. Chachaj, *op. cit.*, s. 348.

⁵⁶ B. Sabinus (Sabinka) do S. Hozjusza, Lublin 18 IV 1554, [w:] S. Hosii (...) et quae ad eum scriptae sunt epistolae tum etiam eius orationes, legationes, editionem curaverunt F. Hippler et V. Zakrzewski, t. 2, pars 1, *Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia ab Anno 1507 ad Annum 1795*, t. 9, pars 1, Cracoviae 1886, s. 425, nr 1221.

⁵⁷ Tenże do tegoż, Lublin 30 IV 1554, [w:] *ibidem*, s. 431, nr 1226.

⁵⁸ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1: 1550-1559, oprac. M. Si پای Ho, Warszawa 1966, s. 108.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 108-109.

⁶⁰ K. Kraiński, *Postylla Kościoła powszechnego apostolskiego Słowem Bożym ugruntowanego na Jezusie Chrystusie, spisana (...) przez (...)*, cz. 1, [Łaszczów? 1611], k. 294v.

⁶¹ „Nicolaus (aliis Martinus) a Kurow martyr”. Zob. A. Wengerscii, dz. cyt., s. 249 i 536 (stąd cytat).

⁶² S. Lubienieccii, *Historia reformationis Polonicae*, praefatione instruxit H. Barycz, Varsoviae 1971, s. 29, 30, 54-55, 116.

Po uwięzieniu wikarego Mikołaja zbór kurowski nie został zamknięty. Przetrwał nawet przejście na katolicyzm Abrahama Zbąskiego w grudniu 1634 r., tuż przed śmiercią⁶³. Wszystko wskazuje także na to, że jego synowie Stanisław (ok. 1600-1642) i Jan (ok. 1604-1648) pozostali przy protestantyzmie. Dopiero jeden z wnuków Abrahama, Jan Stanisław (syn Stanisława), poszedł w ślady dziadka i zmienił wyznanie na katolickie. Z czasem został on biskupem warmińskim.

Jeśli chodzi natomiast o zbór, to jeszcze w 1650 r. ministrem kalwińskim w Kurowie był Jerzy Hoffman. Jego upadek należy prawdopodobnie powiązać z tzw. potopem⁶⁴.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne:

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps Przybytki 78/83.

Biblioteka PAN w Gdańsku, rkps 1506.

Źródła drukowane:

Akta synodów różnowierczych w Polsce, t. I: 1550-1559, oprac. M. Sipayłło, Warszawa 1966.

Album Academiae Vitebergensis ab A.Ch. MDII usque ad A. MDLX, t. I, edidit C.E. Foerstemann, Lipsiae 1841.

Bajer J.Cz., *Kazanie na pogrzebie (...) Abrahama ze Zbąszyna Zbąskiego, który dnia 18 grudnia Panu Bogu swemu w ręce ducha oddał 1634*, Lublin 1635.

Barlandus A., *Iocorum veterum ac recentium libri tres*, [ed. 2] Coloniae 1529.

Borbonius N., *Nugarum libri octo*, Basileae 1540.

Cracovia impressorum XV et XVI saeculorum, ed. J. Ptaśnik, [w:] *Monumenta Poloniae Typographica XV et XVI Saeculorum*, vol. 1, Leopoli 1922.

Dr. Martin Luther's sämtliche Werke, Bd. 60, Frankfurt am Main–Erlangen 1854 (*Tischreden*, IV).

Hosii Stanislai (...) et quae ad eum scriptae sunt epistolae tum etiam eius orationes, legationes, editionem curaverunt F. Hipler et V. Zakrzewski, t. II, pars 1, *Acta Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia ab Anno 1507 ad Annum 1795*, t. IX, pars 1, Cracoviae 1886.

Il „Liber secretus ivris caesarei” dell'Università di Bologna 1451-1500, ed. C. Piana, Milano 1984.

Il „Liber secretus ivris pontificii” dell'Università di Bologna 1451-1500, ed. C. Piana, Milano 1989.

Janicki K., *Carmina. Dzieła wszystkie*, wyd. i wstępem (I) poprzedził J. Krókowski, przeł. E. Jędrkiewicz, Wrocław 1966.

Kraiński K., *Postylla Kościoła powszechnego apostolskiego Słowem Bożym ugruntowanego na Jezusie Chrystusie, spisana (...) przez (...), cz. 1, [Łaszczów? 1611]*.

Lubieniecki S., *Historia reformationis Polonicae*, praefatione instruxit H. Barycz, Varsoviae 1971.

Mapes W., *The Latin Poems*, ed. T. Wright, London 1841.

⁶³ J.Cz. Bajer, *Kazanie na pogrzebie (...) Abrahama ze Zbąszyna Zbąskiego, który dnia 18 grudnia Panu Bogu swemu w ręce ducha oddał 1634*, Lublin 1635; A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. I, przeł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980, s. 411-412.

⁶⁴ A. Kossowski, *op. cit.*, s. 207.

- Materyały do historii stosunków kulturalnych w XVI w. na dworze królewskim polskim*, zebrał i oprac. S. Tomkowicz, Kraków 1915.
- Matricularum Regni Poloniae summaria*, pars 4, vol. 2, contextuit T. Wierzbowski, Varsoviae 1912.
- Matrikel (Die) der Albertus-Universität zu Königsberg i. Pr.*, Bd. 1: *Die Immatrikulationen von 1544–1656*, Hrsg. von G. Erler, Leipzig 1910.
- Matrikel (Die) der Universität Leipzig*, Bd. 1, Hrsg. von G. Erler, [w:] *Codex diplomaticus Saxoniae Regiae*, Hauptteil 2, Bd. 16, Leipzig 1895.
- Mirabellius (Mirabelli) D.N., *Polyanthea. Opus suavissimum floribus exornatum, compositum per (...)*, Basileae 1512.
- Morus Th., *Epigrammata*, Basileae 1520.
- Querela de fide pii [et] spiritualis cuiuspiam parrochi (ut videtur) ante hoc nostrum saeculum, nuper reperta*, Vittembergae 1535.
- Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. I, przeł. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, Warszawa 1980.
- Regesta theloniei aquatici Wladislaviensis saeculi XVI*, wyd. S. Kutrzeba, F. Duda, Kraków 1915.
- Varia doctorum piorumque virorum de corrupto Ecclesiae statu poemata cum praefatione Mathiae Flaccii Illyrici*, Basileae 1557.
- Venatorius Th., *Axiomata quaedam rerum Christianarum*, Norembergae 1526.
- Wengerscii A., *Libri quattuor Slavoniae reformatae*, praefatione instruxit I. Tazbir, Varsoviae 1973.
- Wiersze polityczne i przepowiednie, satyry i paskiwile z XVI wieku*, zebrał i wydał T. Wierzbowski, Warszawa 1907, *Biblioteka Zapomnianych Poetów i Prozaików Polskich XVI-XVIII w.*, z. XXIV.
- Źródła do dziejów literatury i oświaty polskiej, VI: *Wiersze zbieranej drużyny*, [wyd.] A. Brückner, „Biblioteka Warszawska” 1893, t. 4 (212).

Opracowania:

- Baran W. [et al.], *Sprawozdanie z poszukiwań na Węgrzech dokonanych z ramienia Akademii Umiejętności*, Kraków 1919.
- Barycz H., *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków 1935.
- Barycz H., *Pierwsi studenci polscy królewieckiego pedagogium i uniwersytetu*, [w:] idem, *Między Krakowem a Warmią i Mazurami. Studia i szkice*, Olsztyn 1987.
- Barycz H., *Sto lat studiów i podróży kulturalnych do Genewy (1550-1650)*, [w:] idem, *Z dziejów polskich wędrówek naukowych za granicę*, Wrocław 1969.
- Boniecki A., *Herbarz polski*, cz. 1: *Wiadomości historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich*, t. VII, Warszawa 1904.
- Boreczek K.A., *Właściciele Kurowa i jego dóbr ziemskich*, Lublin–Kurów 2005.
- Chachaj J., *Bliżej schizmatyków niż Krakowa... Archidiakoniat lubelski w XV i XVI wieku*, Lublin 2012.
- Ferenc M., *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Kraków 1998.
- Inwentarz rękopisów Biblioteki Żalskich w Cesarskiej Bibliotece Publicznej*, oprac. O.N. Bleskina, N.A. Elagina, współpraca K. Kossarzecki, S. Szyller, Warszawa 2013.
- Korzeniowski J., *Zapiski z rękopisów Cesarskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu i innych bibliotek petersburskich. Sprawozdanie z podróży naukowych odbytych w 1891-1892 i w 1907 r.*, „Archiwum do Dziejów Literatury i Oświaty w Polsce” 1910, t. 11.
- Kossowski A., *Protestantyzm w Lublinie i w Lubelskiem w XVI-XVII w.*, Lublin 1933.
- Kracik J., *Prawie wielební*, Kraków 2011.
- Krasoń J., *Zbąszyń do przelomu wieku XVI-go i XVII-go*, Zbąszyń 1935.

- Kulas J., *Odrzucony topos. „Tablica Cebesa” w kulturze polskiej XVI wieku*, Warszawa 2014.
- Kuraś S., *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, Warszawa 1983, *Dzieje Lubelszczyzny*, t. III.
- Lowinsky E.E., *Music in the Culture of the Renaissance*, [w:] *Renaissance Essays*, red. P.O. Kristeller, Ph.P. Wiener, [New York 1992].
- Opalińska K., *Szlachta różnowiercza i pozostałości po jej księgozbiorach w zbiorach BUW (XVI w.)*, [w:] *Księgozbiory szlacheckie XVI-XVII wieku. Kolekcje historyczne*, t. II, Warszawa 2004, s. 153-290.
- Pietrzyk Z., *W kręgu Strasburga. Z peregrynacji młodzieży z Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w latach 1538-1621*, Kraków 1997.
- Rotondò A., *Studi di storia ereticale del Cinquecento*, t. I, Firenze 2008.
- Schilling Heinz, *Marcin Luter. Buntownik w czasach przełomu*, przeł. J. Kałużny, współpraca M. Kałużna, Poznań 2017.
- Sigla codicum manuscriptorum qui olim in Bibliotheca Publica Leninopolitana exstantes nunc in Bibliotheca Universitatis Varsoviensis asservantur*, Kraków 1928.
- Sochacka A., *Własność ziemska w województwie lubelskim w średniowieczu*, Lublin 1987.
- Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992, *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. III, z. 2.
- Urzędnicy województwa lubelskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. W. Kłaczewski, W. Urban, Kórnik 1991, *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. IV, z. 4.
- Urzędnicy województwa sandomierskiego XVI-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, A. Falińska-Gradowska, Kórnik 1993, *Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. Spisy*, red. A. Gąsiorowski, t. IV, z. 3.